

בפתח הספר

משל הקדמוני – אשנב למאה השלוש-עשרה

בהקדמה לספר הפואטיקה שלו – ספר העיונים והדיונים (ה'כתאב')¹ – ר' משה אבן עזרא כותב:

דומה החבור לשלחן אשר עליו ערוכים מיני מאכלים ערבים ותערובות בעלות טעמים שונים, וכשהאוכל עובר מדבר אל זולתו נולד לו תענוג, והתאבון מתעורר בנפשו ותשוקתו מתחדשת. כן יקרה לכל מקורות הידיעה, רצוני החושים. הם נהנים מן השוני במיני מוחשיהם וששים בגוון מושגיהם.²

דימוי 'השולחן הערוך' שאותו ייחס אבן עזרא לספרו הולם גם את הספר משל הקדמוני, שנכתב בספרד בשנת 1281 ומחברו הוא יצחק בן שלמה אבן סהולה. זהו ספר מרתק, שובה עין ביפי ציוריו ואיוריו ועשיר ומגוון בתכניו: משלים וסיפורים, בני אדם וחיות מואנשות, ויכוחים, דיונים מדעיים, מוסר וגם שעשועים. אבן סהולה חידש בספרו בשני תחומים: האחד, במשלי החיות – דמויות בעלי החיים המופיעות במשלים הן דמויות בעלות גוון יהודי; האחר בציורים – זהו ספר החול העברי הראשון שבו שובצו ציורים בגוף הספר. ספר מיוחד זה היה אהוד על קהל הקוראים בימי הביניים, עדות לכך היא התפוצה הרבה והפרסום להם זכה.

זמן כתיבת הספר – סוף המאה השלוש-עשרה, הוא מפתח חשוב להבנתו. למאה השלוש-עשרה נודעת חשיבות רבה הן בתולדות אירופה הנוצרית הן בתולדות היהודים בספרד. תהליכים, מגמות ותופעות שאפיינו את המאה השתים-עשרה הוסיפו להתקיים גם במאה השלוש-עשרה, כדוגמת מסעי הצלב שהרחיבו את אופקיהם

1 אבן עזרא, העיונים והדיונים (כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכ'רה), ערך הגיה ותרגם בצירוף הערות אברהם שלמה הלקין, ירושלים: הוצאת מקיצי נרדמים, תשל"ה. מהדורתו של הלקין נחשבת למהדורה המדעית של הספר. הספר יצא במהדורה נוספת בתרגום חופשי: אבן עזרא, שירת ישראל, תרגם בן ציון הלפר, ליפסיה תרפ"ד. עוד על הספר ראו למשל: דנה, הפואטיקה.

2 אבן עזרא, העיונים והדיונים, עמ' 7.

של הנוסעים;³ התפתחות הערים⁴ והאוניברסיטאות⁵ וכן המשך הרנסנס התרבותי, האמנותי, הספרותי והמדעי.⁶

עם חורבנה של אנדלוס באמצע המאה השתים-עשרה עברו היהודים לחיות במרחב הנוצרי. אז חלו תהליכים היסטוריים חברתיים ותרבותיים שנמשכו עד לגירוש ספרד בשנת 1492.⁷ במשך המאה השלוש-עשרה הסתיימה כמעט כל הרקונקיסטה.⁸ היהודים המשיכו את מסורת התקופה האנדלוסית גם בספרד הנוצרית, אך הכניסו בה שינויים והוסיפו עליה מן התרבות הנוצרית שאליה נחשפו במסגרת מערך השינויים השלטוניים-החברתיים והתרבותיים. מבחינה היסטורית יהדות ספרד נמצאה תחת שלטון נוצרי עד תום הרקונקיסטה. בתקופה זו קמו מרכזים יהודיים חדשים בספרד ובפרובנס.⁹ כמו כן החלה להתפתח שכבה של חצרנים יהודים שמילאו תפקידים בחצרות של מלכים ושרים נוצרים,¹⁰ כדוגמת טדרוס אבולעפיה, שהיה משורר יהודי בחצרו של אלפונסו העשירי מלך קסטיליה.¹¹

מבחינה חברתית גבר המתח בתוך הקהילות היהודיות. הקהילה לא ראתה בעין יפה

- 3 על מסעי הצלב ראו למשל: בער, תולדות היהודים, עמ' 34-35, 39; לה-גוף, ימי הביניים, עמ' 106-117; סימונסון, הכס הקדוש, עמ' 19-31, 162-164, 197-198. על ניידות מהגרים, נוסעים ונוודים בימי הביניים ראו למשל: לה-גוף, ימי הביניים, עמ' 49-54.
- 4 על התפתחות הערים בעולם הנוצרי בימי הביניים ראו למשל: דהונט, ימי הביניים, עמ' 234-246; לה-גוף, ימי הביניים, עמ' 35-48, 65-71 ובעיקר בחלק ב: תור הזהב של העולם הנוצרי, עמ' 151-173.
- 5 על התפתחות האוניברסיטאות באירופה בימי הביניים ראו למשל: רשדול, האוניברסיטאות באירופה; הר, ימי הביניים, עמ' 254-274, 299-311; לה-גוף, ימי הביניים, עמ' 124-130. וכן ראו להלן בפרק 1.3 הדין בדיונים המדעיים.
- 6 ראו להלן בפרק 3 בסעיפים העוסקים בוויכוח ובדיונים המדעיים, וכן בפרק 5.5 הדין בצירורים שבספר. וכן ראו: הסקנס, המאה הי"ב; האוזינחה, סתיו. על האמנות והחיים, עמ' 199-216; לה-גוף, ימי הביניים, עמ' 131-144.
- 7 לה-גוף, ימי הביניים, עמ' 45-77. פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 173-175, מסכם את התהליכים ההיסטוריים החברתיים והתרבותיים שחלו מאמצע המאה השתים-עשרה ועד לגירוש ספרד בשנת 1492.
- 8 המעבר לתחום השליטה הנוצרית היה כמובן הדרגתי. ראו בער, תולדות היהודים, עמ' 23-44 (תקופת הרקונקיסטה הראשונה מסוף המאה הי"א עד אמצע המאה הי"ב) ובמיוחד עמ' 45-53 (בין התקופה הראשונה והשנייה של הרקונקיסטה 1150-1230).
- 9 למשל ראו ביינארט, יהדות קסטיליה, עמ' 11-35; בן ששון, תולדות היהודים, עמ' 121-124, 144-152; עוד ראו בער, תולדות היהודים, עמ' 65-110, 111-165 (גמר הרקונקיסטה והמצב הפוליטי החברתי והדתי שלאחריה בעיקר בקסטיליה ובארגוניה), עמ' 111-165 (התפתחותה הפנימית של היהדות הספרדית במשך המאה הי"ג).
- 10 ראו ביינארט, החצרנות, עמ' 51-62. עוד ראו להלן, פרק 6.
- 11 ראו למשל: דורון, טדרוס, בעיקר עמ' 11-12, 19-32, 39-49; שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 366-424.

את אורח חייהם הבלתי מוסרי של חצרנים שהלכו בדרכי הגויים. הביקורת הפנים-קהילתית באה לידי ביטוי בספרות סאטירית שנכתבה נגדם¹² וכן בהתפתחות הקבלה. במאה השלוש-עשרה הקבלה נעשתה מתורה של יחידים לתנועה חברתית.¹³ מבחינה תרבותית ולשונית – התרבות האנדלוסית הופצה בין יהודים שאינם יודעי ערבית.¹⁴ אי-ידיעת הערבית העלתה את הצורך בספרי סיכום עבריים במדעים השונים, בתרגום פרשנות המקרא הספרדית לעברית וכן במפעל תרגומים שלם של ספרות עיונית יהודית מערבית לעברית מאנדלוס ומן המזרח.¹⁵ קרנה וחשיבותה של העברית עלתה על זו שבאנדלוס, והיא דחקה בהדרגה את הערבית.¹⁶ פרשנות המקרא בספרד במאה השלוש-עשרה ועד לחמש-עשרה התמקדה בעיקר בדעות עיוניות ופחות בענייני הלשון, שלא כדרכם של הפרשנים הספרדים באנדלוס שהצד הפילולוגי היה לזו פרשנותם. העיסוק המרובה בפילוסופיה, בקבלה ובמוסר בספרד במאה השתיים-עשרה וכן התפשטות כתבי הרמב"ם ופרשנות המקרא הפרובנסלית השפיעו על פרשני המקרא הספרדים. גרוסמן מצביע על העיסוק המרובה של הפרשנים הספרדים בספר משלי, משום שיכלו לשלב בפירושם אידאות מוסריות שתאמו את השקפת עולמם. לעניין זה נציין גם את הרמב"ן שפירושו מבטא זיקה והערכה רבה לרש"י ולפרשני צרפת.¹⁷ פירושו של הרמב"ן מאופיין בהעמקה וביסודיות, בשימוש במדרשי חז"ל תוך שילובם באידאות שלו וכן בחיפוש משמעויות נסתרות הטמונות במקרא תוך הסקת מסקנות לדורות הבאים.¹⁸ המקרא שימש אפוא בסיס להגות היהודית בענייני גלות, נבואה, גאולה, משיחיות, השגחה, שכר ועונש, טעמי המצוות ותחיית המתים.¹⁹ מבחינה ספרותית – השירה והספרות פשטו וחדרו לשכבות העממיות ולא היו עוד

12 פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 174-175, 189-191.

13 על הקבלה בספרד ראו למשל: אורון, קבלת קסטיליה, ו, חוברת ג-ד, עמ' 383-392; אידל, המחשבה היהודית, עמ' 207-223; בן ששון, תולדות היהודים, עמ' 226-232; בער, תורת הסוד, עמ' 55-64; בער, תולדות היהודים, עמ' 144-148; שחר, הקאתריזם, עמ' 483-507; שלום, ראשית הקבלה; שלום, פרקים; לכטר, הקבלה במאה השלוש-עשרה.

14 פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 173.

15 הכוונה למפעלם של בני תיבון ובני משפחת קמחי שהיו מתרגמים. כמו כן מדגיש פגיס את העובדה שיהודי ספרד ופרובנס מילאו תפקיד חשוב כמתווכי תרבות באירופה המערבית. הם תרגמו ספרות עיונית, מדעית, פילוסופית או משעשעת מן הערבית ללטינית (ולפעמים גם ללשונות נוצריות מקומיות) עבור שליטי ספרד הנוצרים אך גם מחוץ לספרד. פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 174, 182-185 וכן ראו רומאנו, תרומה למדעים, עמ' 190-206; מנקין, תולדות התרגומים; פרוידנטל, שטיינשניידר והתרגומים; צרפתי, פרקים.

16 פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 174. מורג, קהילות ספרד, עמ' 81-94.

17 גרוסמן, פרשנות המקרא, עמ' 110-111.

18 הרמב"ן עסק בספר משלי אך גם כתב דרשה גדולה על ספר קהלת שאותה נשא בבית כנסת בגירונה לפני עלייתו לארץ (שם, עמ' 114). וראו בן נחמן, כתבים, כרך א, עמ' קעט-רי.

19 גרוסמן, פרשנות המקרא, עמ' 112. עוד ראו למשל: בן ששון, תולדות היהודים, עמ' 270-277;

נחלתן של שכבה עילית מצומצמת באנדלוס. פגיס מכנה את התהליך 'פופולריזציה' של הספרות, והוא רואה בכך את אחת הסיבות להתפתחות המקאמה ובנות סוגה.²⁰ שירת החול העברית והפרוזה המחורזת ניזונו מן המסורת האנדלוסית, שעדיין נחשבה למופת סגנוני וצורני, ומן ההשפעות החדשות של הספרות הנוצרית: שירת הטורבדורים,²¹ ספרות אפית מגוונת הכוללת משלי חיות וסיפורי גיבורים. ההשפעות מן היצירות הנוצריות הן קצתן מקומיות וקצתן עיבוד נוצרי של ספרות מזרחית וערבית.²² בספרות העברית בספרד בסוף המאה השנים-עשרה ובמאה השלוש-עשרה נכתבו כמה יצירות חשובות בז'אנר המקאמה ובנות סוגה: משלי ערב ליצחק;²³ מנחת יהודה שונא נשים,²⁴ מלחמת החכמה והעושר²⁵ ודברי האלה והנידוי ליהודה אבן שבת;²⁶ עזרת הנשים ועין המשפט ליצחק;²⁷ מחברות איתאל,²⁸ וספר תחכמוני לר' יהודה אלחריזי;²⁹ ספר המשלים ותרגום לכלילה ודמנה ליעקב בן אלעזר;³⁰ בן המלך והנוזיר לאברהם אבן חסדאי;³¹ ספר המבקש³² ואגרת המוסר לשם טוב אבן פלקירה,³³ וגם ספר משל הקדמוני ליצחק אבן סהולה.

- גרוסמן, גלות וגאולה, עמ' 269-301; חלמיש ורביצקי, ארץ ישראל; יובל, שני גויים, עמ' 267-305; שוורץ, הרעיון המשיחי; הלברטל, הרמב"ן, בעיקר בפרקים 3 ו-7. לנושא זה ראו גם להלן בפרק 6.
- 20 פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 173, 199-244; שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 93-100.
- 21 דורון, טדרוס, עמ' 35-39 (על זמרת העם, שירה עילית – שירת נוזירים ושירת הטורבדורים).
- 22 פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 174; שירמן-פליישר ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 94-97.
- 23 יצחק, משלי ערב. עוד ראו: פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 218-219; שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 216-222.
- 24 אבן שבת, מנחת יהודה; הוס, מהדורות מדעיות.
- 25 אבן שבת, החכמה והעושר. עוד ראו פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 220; שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 141-142.
- 26 אבן שבת, האלה והנדוי, עמ' 165-175. ראו גם: פגיס, חידוש ומסורת עמ' 220; שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 143-144.
- 27 הוס, מהדורות מדעיות; פגיס, חידוש ומסורת עמ' 220; שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 137-141.
- 28 אלחריזי, מחברות איתאל. וראו גם שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 177-188.
- 29 אלחריזי, תחכמוני; אלחריזי, תחכמוני (יהלום וקצומטה). עוד ראו: פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 201-215; שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 145-221.
- 30 על יעקב בן אלעזר ויצירתו ראו שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 222-255; בן אלעזר, סיפורי אהבה; גואטה, האהבה; גואטה, ספר המשלים. וראו כלילה ודמנה (דירנבורג); כלילה ודמנה ((אלמליח).
- 31 אבן חסדאי, בן המלך והנוזיר (הברמן). על אברהם אבן חסדאי ויצירתו ראו למשל שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 256-273.
- 32 אבן פלקירה, ספר המבקש. וראו גם שקולניק, ביקורת חברתית.
- 33 אבן פלקירה, אגרת המוסר, מהדורת הברמן, עמ' 231-236. על שם טוב אבן פלקירה ויצירתו ראו למשל: שירמן-פליישר, ספרד הנוצרית ודרום צרפת, עמ' 330-345.

המגמות המיוחדות בספרות העברית היפה, בשירה ובמקאמות משקפות גם את התהליכים והמאבקים הרוחניים הגדולים בני התקופה ההיא, ובמיוחד במאה השלוש-עשרה: התגבשות הפילוסופיה, הפולמוס על כתבי הרמב"ם ועל לימוד חכמות חיצוניות, והתפתחות הקבלה (הרמב"ן, משה די ליאון וספר הזוהר).³⁴

המאה השלוש-עשרה מאופיינת בשלושה מעגלי פולמוס גדולים הקשורים ביהודים בספרד. המעגל הראשון הוא הפולמוס הפנים-קהילתי בעיקר על כתבי הרמב"ם ועל נושאים כדוגמת היחס לתורת הסוד וכן היחס לענייני מדע כדוגמת אסטרונומיה וכישוף. הפולמוס על כתבי הרמב"ם, שנטלו בו חלק גם חכמי פרובנס, הוביל לשרפת כתבי הרמב"ם ולהתערבות הכנסייה.³⁵ המעגל השני הוא פולמוס תרבותי-ספרותי: יציאה כנגד ספרות שעשועים זרה והעלאת קרנה של הספרות העברית ושל העברית שפת הקודש.³⁶ שני מעגלי פולמוס אלה הם פנימיים לחברה היהודית בניגוד למעגל השלישי שהוא חיצוני, והוא הפולמוס הדתי – הוויכוח היהודי-נוצרי. במאה השלוש-עשרה נערכו שני ויכוחים פומביים מפורסמים בין יהודים לנוצרים: הוויכוח על התלמוד – ויכוח פריס (1240)³⁷ וויכוח ברצלונה (1263) שהשתתף בו הרמב"ן.³⁸ בוויכוחים האלה מילאו מומרים את תפקיד הקטגורים כנגד התלמוד וכנגד היהדות. לוויכוחים פומביים אלה היה גם ביטוי ספרותי. במאה השלוש-עשרה נכתבה בידי נוצרים (כנגד היהדות) ובידי יהודים (כנגד הנצרות) ספרות ויכוח ענפה המכונה גם 'ספרות ניצחון'.³⁹ הוויכוח היהודי-נוצרי נעשה במהלך המאה השלוש-עשרה למשפט כנגד היהדות, ומכאן ואילך מצבם של היהודים בספרד הוחמר עד לגירוש בשנת 1492.

חיבור זה מבקש להוכיח שמספר משל הקדמוני ליצחק אבן סהולה (1281) עולים הדים למגמות, לתהליכים ולאידאות של המאה השלוש-עשרה, וכפועל יוצא מכך הספר הוא ספר התנצחות, מוסר ועצה טובה בלבד שעשועים. ניתוח הספר מאיר צדדים רבים בדמותו של ר' יצחק אבן סהולה, שעליו ידועים לנו פרטים ביוגרפיים מועטים. חשיבותו של הספר רבה, שכן הוא ניצב בצומת התרבויות היהודית, הערבית והנוצרית, ומשקף את ההתכתבות של הספרות העברית עם הספרות הערבית, עם הספרות המזרחית-היהודית, ועם זו האירופית-הנוצרית בימי הביניים.

34 פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 174.

35 בער, תולדות היהודים, עמ' 56-64, דיונים נרחבים בנושאים אלה ראו בחיבור הזה לפי פרקיו.

36 על כך ראו להלן בפרק 1.

37 לימור, בין יהודים לנוצרים, ג, עמ' 91-121.

38 שם, עמ' 122-147. ויכוח פומבי נוסף הוא ויכוח טורטוסה (1413-1414). על הוויכוחים בין יהודים לנוצרים ראו להלן בפרק 6.

39 לימור, בין יהודים לנוצרים, ג, עמ' 30-90, וכן להלן בפרק 6.